

■ ДИСКУСІЇ

УДК: 3.073:323.3:63-05(477.4)»18»

DOI: 10.37128/2411-4413-2019-8-17

**ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ
XIX СТ. ©**

БОГАТЧУК С.С.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
та філософії,
Вінницький національний
аграрний університет
(Вінниця)

Проаналізовано соціально-економічне становище українського селянства Правобережжя середини XIX ст. В даній статті відзначено, що розвиток Правобережної України на початку XIX ст. зумовлювався політикою Російського самодержавства щодо утвердження феодално-кріпосницьких відносин, яка була розпочата ще в кінці XVIII ст. анексією української території в результаті поділів Речі Посполитої, посиленням залежності від російського, польського та єврейського впливу, державно-поміщицької власності на землю українців. Зосереджено увагу на висвітленні самого процесу реформування та розвитку сільського господарства в цей період. Висвітлюється важке соціально-економічне становище селянства в межах Правобережної України, що спричинило виникненню масштабного селянського руху на території українських земель як перед реформою, так і під час реформування аграрної галузі.

Охарактеризовано важкі умови закріпачення, посилення експлуатації і погіршення життя українського селянства, наслідки його розширення, в основі якого лежала майнова нерівність.

Ключові слова: селянство, панщина, кріпацтво, економічне становище, селянський рух, інвентарна реформа, оброк

Літ.: 20

**ECONOMIC POSITION OF PEASANTRY OF RIGHT-BANK UKRAINE
IN A MIDDLE XIX OF CENTURY**

BOGATCHUK Svetlana,
is a candidate of historical sciences,
associate professor of department of history of Ukraine and philosophy
Vinnitsya national agrarian university
(Vinnitsya)

The socio-economic situation of the Ukrainian peasantry of the Right Bank of the middle of the nineteenth century is analyzed. In this article it is noted that the development of the Right-Bank Ukraine in the early nineteenth century. was determined by the policy of the autocracy in relation to the establishment of feudal-feudal relations, which was begun in the late eighteenth century. the annexation of Ukrainian territory as a result of the division of the Rzeczpospolita, the strengthening of dependence on the Russian, Polish and Jewish influence, state-landed ownership of the land of Ukrainians. The focus is on highlighting the process of reforming and developing agriculture in this period.

The difficult social and economic situation of the peasantry within the Right-Bank Ukraine is highlighted, which led to the emergence of a large-scale peasant movement on the territory of Ukrainian lands both before the reform and during the reform of the agrarian sector.

Characterized by the difficult conditions of enslavement, the intensification of exploitation and the deterioration of the Ukrainian peasantry, the consequences of its stratification, which was based on property inequality.

Key words: peasantry, bastard, serfdom, economic situation, peasant movement, inventory reform, installment

Lit.: 20.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В СЕРЕДИНЕ XIX СТ.

БОГАТЧУК С.С.,
кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Украины и философии
Винницкий национальный аграрный университет
(г. Винница)

Проанализировано социально-экономическое положение украинского крестьянства Правобережья середины XIX в. В данной статье отмечено, что развитие Правобережной Украины в начале XIX в. обуславливалось политикой Российского самодержавия по утверждению феодально-крепостнических отношений, которая была начата еще в конце XVIII века. аннексией украинской территории в результате разделов Речи Посполитой, усилением зависимости от российского, польского и еврейского влияния, государственно-помещичьей собственности на украинскую землю. Сосредоточено внимание на освещении самого процесса реформирования и развития сельского хозяйства в этот период. Освещается тяжелое социально-экономическое положение крестьянства в пределах Правобережной Украины, что привело к возникновению масштабного крестьянского движения на территории украинских земель как перед реформой, так и во время реформирования аграрной отрасли.

Охарактеризованы тяжелые условия крепостничества, усиление эксплуатации и ухудшения жизни украинского крестьянства, последствия его расслоение, в основе которого лежало имущественное неравенство.

Ключевые слова: крестьянство, барщина, крепостничество, экономическое положение, крестьянское движение, инвентарная реформа, оброк

Лит.: 20.

Постановка проблеми. На сучасному етапі, коли відбувається реформування суспільства по всім галузям народного господарства, неможливо обійти питання про стан українського села та його мешканців.

Все, що відбувається сьогодні, має безпосереднє відношення до нашого минулого. Україна не тільки проголосила про свою незалежність, а вона має побудувати свою економіку, приділити максимальну увагу розвитку сільського господарства та його основній соціальній групі - селянству. В історії Правобережної України XIX ст. найбільшу соціальну групу склали селяни-кріпаки, які становили 91% селян Подільської, 90% – Київської, 74% – Волинської губерній. Перехід Правобережжя з-під влади Речі Посполитої до Російського панування був одночасно болісним, і без кардинальних змін. Хоча російський царизм обіцяв місцевому населенню підняти їх добробут. Тому основне завдання статті не тільки охарактеризувати становище українського селянства Правобережної України в середині XIX ст., а й ще звернути увагу на рівень життя жителів села сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначимо, що бібліографія цієї теми має чимало наукових доробок, які розглядаються ще в XIX ст., прикладом цьому є науково-популярний журнал «Киевская старина», який виходив 4 рази на місяць. Необхідно відзначити історика Є. Сідинського [1], історика-краєзнавця В. Отамановського [2], які в 20-40х р. XX ст. працювали над історією Поділля як частини Правобережної України. В 60-80-х рр. XX ст., коли тема аграрних відносин була піднята на державний рівень, до питання про соціально-економічний розвиток, кризу кріпосного господарства та становище селянства України та його виступи проти існуючої системи в XIX ст., знову звертаються історики Гуржій І.О. [3,4], Курносов Ю.О.[5,6], Крижанівський О.П.[7], Лещенко М.Н. [8] та ін.

Останні десятиліття вченими-істориками досліджуються питання соціальних настроїв та уявлень селян Правобережної України в даний період (Крижанівська О.О.[9]), фінансово-матеріальне становище та соціальне розшарування населення даного регіону (Філінюк А.Г. [10]), роль Правобережної України в міжнародній торгівлі зерном (Решетченко Д.В. [11]) та ін.

Метою статті є дослідження економічного й соціального становища селянства Правобережної України в середині XIX ст. Актуальність цієї роботи полягає у висвітленні соціально-економічного стану найбільшої соціальної верстви держави – селянства Правобережжя, яке в середині XIX ст. перебувало під владою Російського царизму в найважчому становищі періоду кріпосництва та його ліквідації.

Виклад основного матеріалу. В XIX ст. сільське населення складало більшу частину українського народу. Жителі українських сіл створювали значну частину матеріальних благ російського імперського суспільства й залишалися основними платниками податків. Незважаючи на те, що вони були зайняті переважно в сільськогосподарському виробництві, їх частка в інвестуванні розвитку промисловості й транспорту була досить високою.

Російський царизм вів непослідовну й суперечливу політику. На території Правобережної України застосовувалися силові засоби примусу, жорстокість, свавілля, економічне та соціальне гноблення народних мас. Виявилось це одразу після приєднання Правобережжя до Росії в 1793 р. за другим поділом Речі Посполитої: від поглиблення соціальної диференціації до ще більшого закріпачення та погіршення життя основної маси її населення – українських селян.

Після приєднання території Правобережної України до Російської імперії більшість селян була приречена на жалюгідне життя. В науковому дослідженні А. Філінюка відзначається, що місцевому населенню російський царизм призначив обов'язкове продовольче, провіанте і матеріальне забезпечення розквартированих військових та численного імперського управлінського апарату. Починаючи з 1794 р., селяни і міщани Правобережжя змусили сплачувати подушний податок, розміри якого за перші десятиліття були збільшені в декілька разів. Одночасно, на Правобережжі були запроваджені рекрутські збори, плату з яких спрямували до державної казни. Не менш важким тягарем для українського селянства було встановлення хлібного збору, що складало 1,5 четвертини або 216 кілограмів із ревізької душі. Тобто, кожна селянська родина змушена була продати державі за мізерну ціну (а по суті за безцінь) майже 650 кілограмів хліба, що відразу ж погіршувало їх соціально-економічне становище. Майже одночасно російський уряд запровадив подушний податок замість грошового податку «від двору», який сплачували селяни і міщани Правобережжя згідно польських законів [10, с. 278].

Поміщицьким та державним селянам доводилось сплачувати подушне та виконувати численні постійні й тимчасові повинності на користь російського царизму (в першу чергу, рекрутську) і поміщиків (панщина та оброк), а також сплачувати податки й недоїмки за померлих, утікачів тощо [12, арк.50].

Чимало селян не мали, навіть, власної оселі та господарства. В невеличкому містечку Теофіполь Старокостянтинівського повіту Волинської губернії проживало 95 селянських (кріпацьких) сімей, які не мали власного житла й землі, коней, корів [13, с.41]. На протязі двох десятиліть XIX ст. в селянських господарствах Київської та Подільської губерній частка бідноти досягла 59,9%, середняків – 21,4% і заможних – 18,7% (у тому числі найзаможніших – 3,8%) [10, с. 281].

Отже, нещадне кріпосницьке експлуатування, панщина, малоземелля й безземелля, нестача робочої худоби тощо призводили до ще більшого зубожіння українських селян [9, с.131].

Масове розорення і зубожіння селянства сприяло появі та поширенню на Правобережжі бродяжництва або бурлакування («бездомна людина»), тобто людей, які втратили засоби і місця проживання. На Правобережній Україні це були селяни, які в силу певних обставин втратили можливість отримати роботу та поповнювали ряди злидні. Лише на Київщині в 1816 році кожний десятий мешканець, а це 25 тис. душ чоловічого населення, перебував «у втечах і невідомій відсутності» [4, с. 405]. Через велику кількість бродяг на території Подільської губернії місцеві в'язниці були вкрай переповнені [10, с. 283].

Необхідно нагадати, що довготривале панування польської шляхти на Правобережній Україні вплинуло на економічну відсталість її багатьох районів.

Основними групами тогочасного селянства були поміщицькі і державні селяни. До 1861 р. в Україні переважала група поміщицьких селян, які відбували панщину. Лише 1,2% кріпосних селян зобов'язані були сплачувати оброк. На середину XIX ст. виявилось немало обезземелених селян, яких поміщики поступово переводили в стан дворових (робота на панському дворі) [14, с. 174- 175].

Масовим явищем на Правобережній Україні дореформеного періоду була щоденна панщина. Так, у 40-х рр. у Південно-Західному краю в 131з 408 маєтків панщину відробляла кожна селянська особа, а у 277 маєтках – кожне подвір'я. Селяни вимушені були її відробляти 3-4 дні на тиждень [8, с. 52]. До того ж, селяни зобов'язані були сплачувати своєму поміщикові різноманітні повинності (від натуральних до грошових). Селянські родини Подільського краю ще вимушені були віддавати кожну десятку вівцю, десятку частину зібраного меду, курей, гусей та гроші на худобу [14, с. 175].

В цілому, це призводило до подальшого зубожіння селянства. Особливо важко стало українським селянам після Польського повстання 1830-1831 рр. й проведення інвентарної реформи 1847-1848 рр. Багатьох селян переводили на «місячну», забираючи у них земельні наділи, худобу,

а самих примушували відпрацьовувати обов'язкову щоденну панщину. Ще важчим було переведення селян на «уроки», тобто, відробіток одноденної панщини впродовж двох-трьох днів (рубати ліс, возити дрова, робота під час жнив). Важким було становище державних селян, які перебували в оренді у місцевої шляхти, яка використовувала будь-яку можливість залучити їх на різні роботи у власних маєтках [9, с. 131].

В одному з описів щодо становища українців на Правобережній Україні відзначається, що «Деревня стонала под игом польско-жидовским, точно среди одного государства другое было расположено форпостом, и власть русская появлялась в деревнях только наездом. Говорю о деревне тридцатых и сороковых годов, о деревне крепостной, когда, после неудавшейся польской революции 1831 года, польская сила, изгнанная из городов, из правительственных сфер, вся укрылась в деревнях и, раздраженная неудачей восстания, вся обрушилась на русских своих «подданных», вымещая на них свою неудачу, торопясь руками крестьян поправить расстроенное революцией состояние. Это был трагический период в быту украинской деревни, когда повсюду слышен был один тяжелый стон. Крипацкая деревня стонала, но упорно противостояла своим панам, но неизменно протестуя против чуждаго господства в крае, пропивала с горя последнюю овцу, курицу, но не теряла веры в будущее и довела свое дело до конца: отстояла свою духовную независимость» [15, с. 461-462].

Так, на середину XIX ст. в трьох губерніях Правобережної України (Волинській, Київській, Подільській) нараховувалося майже 1,5 млн. кріпаків (чоловічої статті) [16, с.118].

Напередодні реформи одним із найбільших відсотків залежних селян спостерігається в Подільській губернії, де кріпаки складали майже 60% від усіх жителів та виконували панщину [17, с. 116]. До того ж, необхідно відзначити, що на середину XIX ст. однією з головних галузей сільського господарства стало цукроваріння. Це пов'язано з тим, що цукровий буряк стає одним з головних технічних культур, щороку площа його посівів збільшується, що складає приблизно 15% від загальної площі в Росії. Працювати на цукрових плантаціях було дуже важко [17, с.117].

Необхідність змін у відношенні до українського селянина-кріпака вимагав час. Так, виробництво цукрового буряка в 50-х рр. XIX ст. потребувало збільшення робочих рук, і тому поміщики вимушені були закликати селян з інших сіл, не звертаючи увагу на їх кріпацький стан.

Ще один приклад соціальної та економічної нерівності щодо селянства. Селянська заможна верхівка, яка виділилася в кінці XVIII ст. пробувала себе в торгівлі. В 1778 р. царський указ забороняв селянам вести торгівлю в містах і селах. Та в 1799 р. їм було дозволено торгувати, лише обов'язково сплативши в міську казну від 25 до 100 крб. за посвідчення першого, другого чи третього розряду. В першій половині XIX ст. уряд тричі піднімав плату за право торгівлі для селян, вона була занадто високою навіть для заможного селянства. Тому вони відкривали лише невеликі лавки, шинки, харчевні [3, с. 44-45].

В травні 1831 р. після Польського повстання було розповсюджено звернення до селян південно-західного краю, яке зачитували в церквах. В ньому відкрито запрошували їх видавати бунтівних дворян, і навіть схоплювати їх та доставляти по начальству. За це їм було обіцяно, що самі вони ніколи вже не будуть належати власникам. Російський імператор Микола I боявся, щоб український народ не піднявся на бунт, і повстання не перекинулося з Правобережної України вглибину Росії [18, с. 232].

З бунтівниками російський уряд зумів налагодити стосунки, а ось, українці постраждали від своїх панів: «и все они постарались сторицею воздать „песей крови" за недавние услуги: мстили за себя, мстили за своих покаранных родственников, мстили за неудачу „одбудованья ойчизны" [18, с. 232].

Багато з селян з Правобережної України були віддані в рекрути, інших в кайданах відправили до Сибіру, а ті, що залишилися на місцях, піддавалися постійним нелюдським переслідуванням, до того ж, піддаючи селян катуванням, їм повторювали, "що таковия робляться їм за вірність уряду". Разом з тим, усюди були збільшені селянські повинності, так поміщики і орендарі намагалися покращити свої статки, втрачені чи зменшені під час повстання.

Дворяни російського походження складали лише незначну частину дворянства Правобережжя, а решта - поляки.

В архівах зберігаються справи тих років, в яких розкриваються методи помсти польських панів щодо українського селянина: «Дело о крестьянине Григорие Бирме, умершем после наказания колючими розгами по приказанию эконома Ведмедского», перечень скоропостижных смертей и самоубийств после тяжелых истязаний, об изнасиловании крестьянских девочек. Этому развлечению охотно предавались шляхтичи» [18, с. 235].

Згідно із законом поміщики мали право засилати непокірних селян до Сибіру, здавати в рекрути, саджати до в'язниці, карати коли і як побажають. Поміщик використовував працю і майно селянина, обтяжував його різними роботами й повинностями, він міг оженити селянина, видати заміж його дітей, міг роздарувати і розпродати окремо членів однієї родини. Ніхто його за це не засуджував.

В південно-західному краю було багато маєтків, які перейшли в казну шляхом конфіскації колишніх володінь скасованих католицьких монастирів і приватних осіб, засуджених за участь в повстанні. Маєтки ці відповідно здавалися казною в оренду з торгів, в більшості, орендарями були польські шляхтичі, а часто й євреї. Протягом орендного терміну вони отримували всю повноту влади по відношенню до селян і, звичайно, заводили такі ж порядки, які практикувалися і в приватних маєтках; а так як орендарі були лише тимчасовими власниками, то вони гнобили селян ще гірше, ніж звичайні поміщики, намагаючись отримати побільше доходів з маєтку.

„Извѣстно, что въ западныхъ губерніяхъ арендаторами бѣвають почти всегда евреи. Эти пронирыливыя созданія хитростію, насиліємъ и прельщеніями всякаго рода не только присвояють себѣ имущество крестьянъ, содержатъ ихъ въ неоплатныхъ долгахъ, но и сильно развращають нравственность; особенно вино, до котораго тамошня чернь чрезвычайно падка, служитъ главнымъ орудіємъ сихъ алчныхъ корыстолюбцевъ. Такимъ образомъ болѣе 2,300,000 душъ мужескаго пола помѣщичьихъ крестьянъ преданы на жертву корыстолюбія жидовъ, безжалостно высасывающихъ благосостояніе православныхъ, коимъ въ удѣль оставлены кровавыя труды, нищета и жестокіе побои. Были примѣры, обнаруженныя изслѣдованіями, что арендаторы наказывали безвинно крестьянъ плетью адскаго изобрѣненія — съ желѣзными концами *) [18, с. 262].

Згідно Відомостей по Гайсинському повіту селяни змушені були:

«1) Панщину відробляти в тиждень: в 105 маєтках з душі: по 3 дня з чоловіки і по 3 з жінки. (Дуже рідко-по 2 з того і ін.) Але в маєтках графа Холоневського (в місць. Зятківцях їх селах) -по 4 з чоловічої душі і по 4 з жіночої. В інших 12 іменях-знадвору: по 3 дня з чол. і стільки ж з жінок, або по 3 або 2 дні, оч. рідко по 2 і 2 д., в маєтках графа Михайла Мощинського 5 м, і 5 ж. днів.

2) Грошові повинності: в 43-х маєтках селяни платили від 90 коп. до 2 р. 10 коп. (Це середня), а у поміщика. Фр. Ярошінського (в м. Кут і трьох селах) по 3 р. 30 коп. сріблом.

3) Натуральних данин: горіхів, журавлини, чорниці, брусниці, червця і хмелю - зовсім немає в повіті. Є лише медова дань: звичайно 10-а колодка бджіл, лише в маєтках графині Олександри Потоцької-грошима по 40 коп. сер. (Від- колодки або від пасіки-не ясно)» [18, с. 264].

Перша половина XIX ст. характеризується розкладом і кризою феодално-кріпосницької системи, що в першу чергу, відображається на соціально-економічному становищі найбільш пригнобленого стану суспільства – селянстві. Тому не дивно, що до середині XIX ст. спостерігається чимало прикладів боротьби селян проти жорстокої експлуатації, сваволі поміщиків та кріпосницького гніту.

Необхідно відзначити, що в 1840-1844 рр. на Правобережній Україні відбулося 45 виступів селян, а в 1845-1849 рр. їх кількість збільшується до 431 [5, с.160].

Однією з причин селянського руху на Правобережжі було проведення інвентарної реформи 1848 р. Так, 58% селянських виступів в Волинській губернії відбулися в 1848-1849 рр. проти цієї реформи. Селяни відмовлялися відбувати панщину, вимагали перевести їх на оброк. Влада жорстоко придушувала селянський рух, заарештовували і шмагали різками селян. Одним із проявів протесту були масові втечі кріпаків [7, с.105-106].

Антифеодальний селянський рух поступово призводив до краху феодално-кріпосницької системи.

В кінці 50-х рр. XIX ст. урядом приймається рішення щодо створення губернських дворянських комітетів щодо вирішення селянського питання в умовах майбутньої реформи. Необхідно відзначити, що Подільське дворянство подавало прохання «зберегти йому право власності над усіма землями» і відзначало, що не має потреби віддавати землю селянам, адже у них не має грошей на її викуп [19, арк. 43].

Загалом, становище селянського населення в губерніях напередодні скасування кріпосного права було надзвичайно важким. Тому влада прикладала максимум зусиль, щоб не допустити селянських виступів, пояснюючи, що уряд хоче якнайкраще влаштувати їх побут, тому потрібно спокійно очікувати звільнення, отримання землі, підкоряючись при цьому поміщику та виконуючи усі повинності.

Певну особливість мала реформа 1861 р. на Правобережній Україні. Маючи сумнів щодо відданості польської шляхти (підтвердженням цього є повстання поляків 1863 р.), уряд намагався привернути на свій бік українських селян і роздавав їм наділи на 18% більше, ніж вони мали до

1861 р. Та, отримавши більші наділи, селяни втрачали на дуже завищених цінах, які вони змушені були платити за землю. При проведенні реформи поміщики забрали собі найкращі землі, залишивши гірші селянам. На Поділлі, як і в Україні, існували великі поміщицькі маєтки, а селянство залишилось безземельним [20, с. 4].

Українські селяни, одержавши свободу після скасування панщини на західноукраїнських землях і кріпацтва на Наддніпрянській Україні, могли вже вільно розпоряджатися своєю власною долею.

Повільніше скорочувалось на Правобережній Україні дворянське землеволодіння. Умови відміни кріпосного права тут відразу позбавили поміщиків безплатної (кріпацької) робочої сили (відповідно до закону 1863 р.), тому великі землевласники вимушені були перебудовувати власні господарства, використовуючи вільнонайману робочу силу та пристосовуючись до нових умов, перетворюючись досить швидко на капіталістів аграрного сектору, що дозволило їм зберегти свої землі.

Висновки. Найбільших змін в результаті експлуаторської політики російського царизму на території Правобережної України в середині XIX ст. зазнали найбідніші верстви населення, вектор розшарування яких спрямовувався переважно у бік зубожіння – селянство й міщанство. Чисельність і частка селянських господарств нижчих розрядів збільшувалась по мірі того, як у поміщиків розширювалися земельні володіння, з'являлася робоча худоба та знаряддя. Масова роздача населених земель, здача їх в аренду, дозвіл купляти землі селян разом з ними для заводів і фабрик, а головне посилення кріпосного права, зростання феодалських повинностей, переведення на панщину та обезземелення селян спричинили погіршення економічного становища селянства та поглиблення матеріально-фінансового розшарування серед нього.

Список використаних джерел

1. Сіцинський Є. Нариси історії Поділля. Вінниця : Вінницька філія Всенародньої бібліотеки України при Українській Академії Наук. Кабінет виучування Поділля, 1927. 27 с.
2. Отамановський В. Красзнавство на Поділлі. Вінниця : Вінницька Філія Всенародньої бібліотеки України при Всеукраїнській Академії Наук. Кабінет виучування Поділля, 1926. 13 с.
3. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1959. №5. С. 36-52.
4. Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ : Держполітвидав УРСР, 1954. 451 с.
5. Курносів Ю.О. До питання про кількість селянських виступів на Правобережній Україні в 40–50-х роках XIX ст. *Український історичний журнал*. 1960. №3. С.159-163.
6. Курносів Ю.О. Криза кріпосного господарства на Правобережній Україні (40-50-і роки XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1959. №3. С.46-61.
7. Крижанівський О.П. Селянський рух у Волинській губернії після проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр. *Український історичний журнал*. 1970. №3. С.105-106.
8. Лещенко Л.М. Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням Маніфесту і Положення 19 лютого 1861 р. *Український історичний журнал*. 1958. №2. С. 39-52.
9. Крижановська О.О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. №2. С.130-142.
10. Філінюк А. Г. Матеріально-фінансове та етнонаціональне розшарування населення Правобережної України на зламі XVIII–XIX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Випуск 4 : На пошану професора А. О. Копилова. 2011. С.276-289.
11. Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. №4. С.69-82.
12. Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 25
13. Стасюк І. А. Історія Теофіполя : нарис. Хмельницький : Поділля. 2001. 191 с.
14. Барабой А.З. З історії класової боротьби трудящих України. *Український історичний журнал*. 1960. №2. С.174-176.
15. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия. *Киевская старина*. 1882. Т.1. С.457-486.
16. Отмена крепостного права на Украине : сб. докум. и материалов. Киев : Изд-во АН УССР, 1961. 426 с.
17. Нариси історії Поділля. Хмельницький : Поділля, 1990. 142 с.
18. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. *Киевская старина*. 1906. Т. 93. С.231-274.
19. Державний архів Вінницької області. Ф. 388. Оп. 1. Спр. 25.

20. Богатчук С.С. Становище Подільського краю в пореформений період (1861- поч. ХХ ст.). *Наукові записки Вінницького педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2012. Випуск 20. С.154-160.

References

1. Sitsynskyi, Ye. (1927). *Narysy istorii Podillia. [Essays on the history of Podillya]*. Vinnytsia : Vinnytsia Branch of the National Library of Ukraine at the Ukrainian Academy of Sciences. Study of Podillya [in Ukrainian].
2. Otamanovskiy, V. (1926). *Kraieznavstvo na Podilli. [Regional studies in Podillia]*. Vinnytsia : Vinnytsia Branch of the National Library of Ukraine at the Ukrainian Academy of Sciences. Study of Podillya [in Ukrainian].
3. Hurzhii, I.O. (1959). Sotsialno-ekonomichni zminy ta rozvytok postiinoi torhivli v mistakh Ukrainy kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. [Socio-economic changes and the development of constant trade in the cities of Ukraine at the end of the XVIII - the first half of the nineteenth century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 5, 36-52 [in Ukrainian].
4. Hurzhii, I.O. (1954). *Rozklad feodalno-kriposnytskoi systemy v silskomu hospodarstvi Ukrainy pershoi polovyny XIX st. [Schedule of feudal system in agriculture of Ukraine of the first half XIX cm.]*. Kyev : Derzhpolityvdav URSR [in Ukrainian].
5. Kurnosov, Yu.O. (1960). Do pytannia pro kilnist selianskykh vystupiv na Pravoberezhnii Ukraini v 40–50-kh rokakh XIX st. [On the issue of the number of peasant performances in the Right-Bank Ukraine in the 40-50-ies of the nineteenth century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 3, 159-163 [in Ukrainian].
6. Kurnosov, Yu.O. (1959). Kryza kriposnogo hospodarstva na Pravoberezhnii Ukraini (40-50-i roky XIX st.). [The crisis of serfdom in Right-Bank Ukraine (40-50-ies of the 19th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 3, 46-61 [in Ukrainian].
7. Kryzhanivskiy, O.P. (1970). Selianskyi rukh u Volynskii hubernii pislia provedennia inventarnoi reformy 1847–1848 rr. [Peasant movement in the Volyn province after the inventory reform of 1847-1848]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 3, 105-106 [in Ukrainian].
8. Leshchenko, L.M. (1958). Selianskyi rukh na Ukraini v zviazku z oholoshenniam Manifestu i Polozhennia 19 liutoho 1861 r. [Peasant movement in Ukraine in connection with the declaration of the Manifesto and the Regulations of February 19, 1861]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 2, 39-52 [in Ukrainian].
9. Kryzhanovska, O.O. (2007). Sotsialni nastroi ta uivlennia selian Pravoberezhnoi Ukrainy u 20-kh – 50-kh rr. XIX st. [Social moods and perceptions of peasants of Right-Bank Ukraine in the 20's - 50's. XIX centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 2, 130-142 [in Ukrainian].
10. Filiniuk, A. H. (2011). Materialno-finansove ta etnonatsionalne rozsharuvannia naseleння Pravoberezhnoi Ukrainy na zlami XVIII–XIX st. [Material and financial and ethno-national stratification of the population of Right-bank Ukraine on the turn of the XVIII-XIX centuries]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky - Bulletin of Kamyanets-Podilskiy Ivan Ogiyenko National University. Historical sciences*. Vypusk 4 : Na poshanu profesora A. O. Kopylova (pp. 276-289) [in Ukrainian].
11. Reshetchenko, D.V. (2007). Pravoberezhna Ukraina v mizhnarodnii torhivli zernom naprykints XVIII – u pershii polovyni XIX st. [Right-bank Ukraine in the international grain trade at the end of the XVIII - in the first half of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 4, 69-82 [in Ukrainian].
12. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F. 228. Op. 1. Spr. 25
13. Stasiuk, I. A. (2001). *Istoriia Teofipolia : narys. [History of Theophyll : essay]*. Khmelnytskyi : Podillia [in Ukrainian].
14. Baraboi, A.Z. (1960). Z istorii klasovoi borotby trudiashchykh Ukrainy. [From the history of the class struggle of the working people of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal* 2, 174-176 [in Ukrainian].
15. Ukraynskaia derevnia vtoroi chetverty nineshneho stoletyia (1882). [Ukrainian village of the second quarter of this century]. *Kyevskaia staryna - Kiev antiquity* Vol.1, 457-486 [in Ukrainian].
16. *Otmena krepostnogo prava na Ukrayne: sb. dokum. y materialov. (1961). [Abolition of serfdom in Ukraine: Sat. documented and materials]*. Kyev : Yzd-vo AN USSR [in Ukrainian].
17. *Narysy istorii Podillia. (1990). [Essays on the history of Podillya]*. Khmelnytskyi : Podillia [in Ukrainian].

18. О положенны крестіан Юхо-Западноho kraia во 2-у чверты XIX ст. (1906). [About the situation of the peasants of the Southwest Territory in the 2nd quarter of the nineteenth century]. *Kyevskaia staryna- Kiev antiquity* Vol. 93, 231-274 [in Ukrainian].

19. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti. F. 388. Op. 1. Spr. 25.

20. Bohatchuk, S.S. (2012). Stanovyshche Podilskoho kraiu v poreformenyi period (1861- poch. XX st.). [The situation of the Podolsk region in the post-reform period (1861- beginning of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho - Scientific notes of Vinnytsia Pedagogical University. M. Kotsyubinsky* Issue 20, (pp. 154-160) [in Ukrainian].

Відомості про автора

БОГАТЧУК Світлана Степанівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та філософії, Вінницький національний аграрний університет (21008, м. Вінниця, вул. Сонячна, 3, e-mail: svetabogatchuk@ukr.net)

BOGATCHUK Svetlana is a candidate of historical sciences, associate professor of department of history of Ukraine and philosophy, Vinnytsya national agrarian university (21008, Vinnytsya, street Sunny, 3, e-mail: svetabogatchuk@ukr.net)

БОГАТЧУК Светлана Степановна – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины и философии, Винницкий национальный аграрный университет (21008, г. Винница, ул. Солнечная, 3, e-mail: svetabogatchuk@ukr.net)

